

ОЛЕКСАНДЕР РЯБІНІН-СКЛЯРЕВСЬКИЙ.

ЗАПОРІЗЬКІ БУНТИ ДУНАЙЦІВ 1771—1774 рр. і ПОЧАТОК ЗАДУНАЙСЬКОГО КОША.

Напередодні зруйнування Січи на Дніпрі 1775 року хвиля бунтів захопила товариство на протязі 1768—1772 рр. У 1768 р. товариство виступило проти кошового Петра Калнишевського на оборону ув'язнених за Коліївщину; бунт Корсунського куреня 1769 р.¹⁾ має риси виступу проти старшин, що зрадили товариство в Законодатній Комісії 1767 р. З 1769 р. аж до самого кінця Січи 1775 р. запорожці беруть участь у війні з Турками (тоді, між іншим, за їх допомогою послають 1771 і 1772 року дві команди по 1000 чолов. у сміливу експедицію, минаючи турецькі фортеці, що закривають Дніпро, Очаків та Кінбурн, Чорним морем на Дунай). І ось тут відбулися нові й останні бунти, що мали ті-ж самі основні підвалини, але реальніші наслідки.

А. О. Скальковський описав похід запорожців двічі²⁾, але ні слова не сказав ані за ці бунти на Дунаї, ні за їх наслідки, а вони мають наявний зв'язок як із руїною Січи 1775 р., так і з заснуванням нового Коша на Дунаї.

Документи Січового архіву та архіву кол. новоросійського ген.-губ. свідчать, що саме сталося серед запорожців на Дунаї і що з того вийшло³⁾.

Експедиції 1771 та 1772 років. Запорожці тримали ключі до Чорного моря та Дунаю—цю думку зрозуміла найвища російська влада 1771 року, коли побачила, що не перемога 1-ої армії Рум'янцева при Ларзі й Кагулі давала ключі до моря при відсутності там російської флоти. Турецькі Очаків і Кінбурн закривали Дніпро, а Дунай затримав поступове насування армії на Балкани. У 1769 р. двохтисячна запорізька команда на низу Дніпра під проводом військового старшини Пилипа Стягайла розкидала турецьку флоту⁴⁾. Гирло Дніпра звільнено від Турків. В Петербурзі складено план надіслати запорізьку флоту (лоточну команду) з Дніпра Чорним морем на низ Дунаю. План, як на той час, сміливий. 1000 волонтерів-запорожців мали вийти на своїх човнах (чайках) із Дніпра в море між Очаковом та Кінбурном. Запорізька команда на низу (Рубан) одночасно допомагала, притягаючи на себе Очаківську турецьку залого. Пропозицію до Коша пише з наказу Катерини II генерал-прокурор Сенату князь В'яземський: „не можно-ли изъ Сѣчи запорожской мимо Очакова и Кинбурна пройти лотками въ Чорное море и оттуда въ Дунай

1) Архів Запорізької Січи, справа 1769 р.; її А. О. Скальковський назвав „Бунть Корсунскаго куреня“, стара її назва з часів кошової канцелярії—„О колодникахъ“. Може цей вибух Калнишевський і визнавав за значний. Але в цій справі зголошення Рум'янцева з приводу бунту 1768 р. і вже до нього приєднано справу про вибух 1769 року.

2) „Исторія Новой Сѣчи или послѣдняго Коша запорожскаго“, 3-е виданіє, часть III, сс. 83—105, та начерк „Дунайцы“, Київ. Стар., 1885 р., кн. I, сс. 117—132.

3) Одеськ. Крайовий Історичний Архів.

4) Запорізьку реляцію надрукував О. М. Лазаревський (Київ. Стар., 1884 р., кн. IX, сс. 129—131).

или хотя до Аккермана“¹⁾. Обіцяють нагороди великі: 1000 карбованців за першу чайку, 500 за другу, по 300 за решту. Утримання козаків на кошти інтенданства та ще „жалованье“ по 100 карбованців полковнику, 50 карб. старшинам, 1 карбованець козаку на місяць (коли російська армія того часу отримувала втрое менше).

Організація експедиції звичайна: Кіш 11 квітня 1771 р. (старшинська рада) ставить на чолі першої експедиції за полковника Якова Сідловського (деякі документи мають написання „Шидловський“, „Сьдловський“²⁾), а за старшину призначає писаря Семена Бистрицького.

Другу команду (також після другого листа В'яземського і також із тисячі чоловіка) посилають через рік тим самим шляхом. На чолі її Кіш ставить Івана Мандра, за старшину писаря Павла Лопатенка.

На осавулів спочатку, здається, нікого не призначено. Документи за увесь час згадують тільки раз осавула, та й той був з курінних.

Цікава така новина за часів кошового Калнишевського: зменшення взагалі значення осавула і призначення писаря на військового старшину команди. Писар листується окремо од товариства безпосередньо з самим Калнишевським, іноді він грає таку роль в зносинах з Кошем та вищим російським командуванням, що зовсім ігнорує свого полковника, товариство й раду курінних отаманів. Так воно і сталося на Дунаю. Семен Бистрицький і Павло Лопатенко—очі й вуха Калнишевського, і небагато часу минуло, як вони зайшли в суперечність із радою курінних отаманів і товариством. Полковниками були взагалі ставленики старшинської ради Коша зі старих почесних запорожців, вони надсилаються з Коша і на зміну (Іван Дуплич на зміну Сідловського, Кіндрат Гук по смерті Дуплича); товариство і старшинська рада не допоминається заміщати їх своїми ставлениками, хоч силкується новини Калнишевського щодо влади писарів знизити і повернути на старе. Але тодішні обставини сами збільшують значення писаря: він листується з російськими штабами³⁾, одержує провіант, гроші і завідує здобиччю на поході. Писар провадить політику Калнишевського, він мало залежить від громади і почасти заходить із нею в суперечності. Всі ці риси і відбилися в дунайському поході запорожців.

З кожного куреня взято 26 козаків, два курені складали лотку (чайку), на чолі стояв у ній курінний або курінний товариш. 29 травня 1771 року запорожці команди Сідловського (Шидловського) увійшли в Дунай. Завдання виконано так швидко й сміливо, що Рум'янцев тільки дивувався тій смілості—25 квітня Сідловський одержав ордер Коша, 4-го травня він надіслав перший допис до Коша, повідомляючи, як він прибув на низ (н'язь), а 5 травня темної ночі продерся через турецькі Очаків та Кінбурн і не тільки продерся, але коло Березанського острова запорожці захопили турецький корабель із 9 Турками і поштою з Костянтинополя. Язики-Турки та листування висвітлювали становище турецької армії. З Аккерману Сідловський надсилає до Коша допис із отаманом Вишестеблівського куреня Герасимом Колінкою⁴⁾.

Коли досягли Ізмаїла (Смайлов, як звали запорожці), писар Семен Бистрицький поїхав до Ясів з доповіддю до графа Рум'янцева, головного ко-

¹⁾ Архів Запорізької Січі, 1771 р., справа № 261 (стара назва—№ 20, „О командахъ 2-хъ посланныхъ въ Запорожское войско Чернимъ моремъ мимо Очаковъ и Киньбурску въ Дунай къ первой Російской Арміи командированные въ 1771 и 1772 годахъ“).

²⁾ В документах Січового архіву взагалі вживається *ш* замість *и*, с часто мішається з *ш*.
³⁾ Канцелярська мова Коша в 1730 до 1775 р., як видно з архіву Запорізької Січі, поступово схлялася на бік русифікації. На неї впливають листування з російськими канцеляріями та русифікація освіти на Україні XVIII ст.—київської академії, слав'янської (перяславської, потім полтавської) семінарії. ⁴⁾ Арх. Запорізі. Січі, 1771 р., № 262.

мандувача 1-ої армії. Очевидячки, Рум'янцеву подобалися вісті, та й сам Бистрицький письменна людина, і він посилає його до Петербургу, хоч у листі В'яземського і зазначено було, щоб послати самого полковника. 16 липня Рум'янцева повідомляє ордером Кіш і висловлює подяку Сідловському та козакам, відзначаючи і те, що Бистрицького послано до столиці. Бистрицький привіз звідтіля золоті медалі („патрети“, як звали запорожці) собі й Сідловському, а грошеву нагороду—5000 карбованців (набагато менше ніж було обіцяно) надіслано до Коша й поділено на раді. 19 чайок запорізьких звичайно стояли в Браїлові та Галаці, а ходили в експедиції до Силістрії, Тульчі, Чорноводи. Вони підлягали корпусові князя Потьомкіна. Ріжні штабні генерали (квартирмейстер 1-ї армії фон-Баур, Черешників та сам Потьомкін) із запорізькими робили наскоки на турецькі гирла Дунаю, захоплювали язики, нищили села та запорізькою кров'ю робили собі кар'єру. Бистрицький пише до кошового Калнишевського: „По ласкательству разныхъ російськихъ комендирей и енераловъ, кои на помощь Коша запорозкого козаковъ усиловуются, уже до прибытія моего зъ Санктпетербурга многие были блазни въ Команди, з чего многие честей себѣ получили безъ должностей и заслугъ“. Бистрицький боїться того зменшення авторитету Коша і пропонує кошовому: „просить (Рум'янцева) не быти таковымъ людямъ при запорозкой командѣ кромѣ опредѣленныхъ вельможности вашей (кошових) комендирей, что и учинено, а столько бы намъ зкомандою подордеромъ князя Потемкина велено подчиняться и доннынъ состоимо“.

З цих рядків видно, що й сам Бистрицький вимагав од Рум'янцева, щоб ріжні генерали не втручалися в запорізьку справу, окрім Потьомкіна. Сідловський таку вимогу не тільки не обороняє, а навпаки, самого Бистрицького вважає за такого: „тільки його і діла, що бігає по корпусах“.

Захвилювалася громада. В листі до кошового Бистрицький оповідає: по тому, як вони прийшли з-під Силістрії і на зиму розташувалися в Галаці й Браїлові: „Невѣдомо з чого подлогу козаки на полковника и мене в Браиловѣ подняли бунти. Будьтоби до команди писано утаевая у себе сего не показуемо. Крикнули обоихъ побить и такъ я видѣ свое злощасте принужденъ бѣжать декабря проти 5 числа 771 года. Пластунивського куриня козака Івана Мовчана при томъ мятежѣ убили. Сундукъ той прописанные въ реестри гвалтовые розломали, а лежавшие въ немъ вещи розграбили, и тогда Потемкину жалобу заносилъ, дабы виновные для наказанія убрано было, а прочихъ зъ удовольствиемъ тоеи обиды примирено было страхомъ, но тѣ бунтовщики и противъ нарочно посланного отъ генерала (Потьомкіна) офицера взбунтовались и предерзниковъ звеликимъ нагрублениемъ не выдали и отъ всѣхъ безумствъ неспокоились набѣжали ночью зъ Галацѣ в Браиловѣ и вчинили затемъ гвалтовой обыскъ, учео я принужденъ былъ бѣжать водной рубашке и босой до обахти и просить отъ коменданта браиловского Барзкоа защиты, которой далъ мне московскую команду и отбѣгши с нею я бунтовщиковъ изъ числа ихъ двенадцать человекъ захватилъ и отдалъ в крепость браиловскую, кои и доннынъ подъ карауломъ до резолюции вельможности вашей находятся. Вчинщиковъ бунтовъ присимъ сообщаю переестрѣ“.

Цей документ свідчить, в які суперечності зайшов сам Бистрицький: з одного боку, він хоче підтримувати автономію Коша, обережно ставиться до втручання російських генералів у запорізькі сили мимо Коша, а з другого боку, прохає допомоги собі від Потьомкіна, заарештовує бунтарів московською командою.

Потьомкін уперше віч-на-віч побачив, на що ослабло Запоріжжя. Сама старшина прохає „московской команды“. Цікаво, що Сідловський

ніби не відіграє ніякої ролі в цім вибуху, і навіть рапорт до Коша пише Бистрицький. Причина, здається, в тому, що Сідловського обрано на раді, він є ex officio представник громади, а Бистрицького настановив кошовий Калнишевський. Реестер заарештованих і проводирів бунту ясно свідчить, що приймали участь у ньому не тільки сіромахи, але й самі курінні отамани, себто вибух мав глибоке коріння.

Реестер проводирів бунту перелічує:

Куреня:	Козак:
Вишестеблівського	Василь Ядерний.
”	Василь Маловік.
Канівського	Павло Самарець.
”	Демко Цокотуха.
Батуринського	Іван Субота.
”	Максим Кія (Кияниця).
Величківського	Ігнаш Шульга.
Мишастівського	отаман Тиміш Коваль.
Дерев'янківського	отаман Петро Лясій.
Мінського	Іван Таран.
”	Микола Великий.
Калниболоцького	отаман Михайло Поморчак (у другім списку—Морчак).
Шадінського	Грицько Фіялка.
Уманського	отаман і осавул у команді Семен Копуський.
Джерелівського	отаман Семен Горб.

З того списку Бистрицький з московською командою заарештував тільки Фіялку, як видно з другого реестру: „Взятехъ за те бунты в браиловскую крепость кои и нынѣ содержатся козаки а именно“—

Незамаївського куреня	Максим Чумак.
”	Костянтин Литвин.
Джерелівського ”	Василь Притика.
Калниболоцького ”	отаман Михайло Пошморча (Морчак).
”	козак Семен Верховий.
Шадінського ”	отаман Олекса Чорній.
”	козак Грицько Фіялка.
Переяслівського ”	Панько Рудий.
Левушківського ”	Вас. Литвин.
Мишастівського } ”	Вас Товмач.

Через місяць Бистрицький їде до Ясів, де був тоді штаб Рум'янцева, і звідтіля пише приватного листа до кошового Калнишевського. Яких заходів уживав Бистрицький у Рум'янцева, з архіву не довідуємося. Здається, що Рум'янцев не хотів утручатися у внутрішні запорізькі справи, тим більше, що московська команда вгамувала вибух, арешти проводирів і так уже перебільшували значення його. Запорожці були потрібні на Дунаю, і суворі кари могли-б їх тільки дратувати. Тому не час іще було псувати гарні стосунки. Бистрицький скаржиться Калнишевському:

„Вельможному и высокородному Г-дну атаману кошовому Петру Івановичу Его Вельможности Калнишевському. Милостивому моему отцю и всенадежнейшему патрону. Не могъ въ репортѣ вельможности вашей всего чинимого въ командѣ нашей добрымъ порядкомъ виразити въ семъ прибавочномъ моемъ рескриптѣ какъ долгъ мой велитъ имея милости-

вому моему г-ну донести, качества происходимыхъ бунтовъ. Отъ полковника (Сідловського) приносились тайными зкозаками намовами и напрасными обговорами по причинѣ его на меня злоби еще въ пробѣги мимо Очакова, что я усиливался выполнить повеленіе, а онъ крѣпко бунтовался и не хотѣлъ быть склоннимъ этому какчто (чаю я) всю команду еще тогда возмущилъ былъ и понудилъ къ убийству мене, что можетъ свидѣтельствовать оставшаяся въ тѣ поры въ Лимаѣ (Дніпровськім) подъ Очаковомъ команда Рубанова¹⁾.

Когда же по пробѣги (морем) мимо показаное мѣсто вислано было мене въ Петербургъ, онъ полковникъ (Сідловський) прибавилъ за то себѣ злобу неразумными дѣла(ми) не надѣясь мене уже быть больше къ командѣ. Обговорилъ было передъ командою будто бы я шестьсотъ левовъ утаилъ здобычи з-плѣнной судины въ пробѣгѣ нашемъ на Черное море на что въ невинности моеи присягать еще въ Акерманѣ отговорился.

По возвратѣ моемъ з Петербурга команда вся комнѣ за обговоренные полковникомъ деньги стала вязаться, но какъ полковникъ на очной ставки себе испорочилъ, то команда здумала якобы мы зато въ едність прийшли, подняла була великие галасы вмѣстѣ со мной убить и полковника, бывшие же въ тѣ поры при командѣ нашей волентиріи, подполковникъ карабинерского полку Якубовичъ да капитанъ Сахновський, кои по согласію полковника за обнадеживаніе ему получить рангъ въ отставку старательствомъ тѣхъ, почему я впрописанную команду блазимъ здѣлался примиривъ зполковникомъ команду, а для меня тшаніе всѣхъ мѣръ прилагаи и ласкали козаковъ многими способами и обѣщаніями только бы меня неимѣли себѣ за старшину и не слушались кромѣ одного полковника только генераль-квартирмистра Баура, по отъездѣ его въ Петербургъ Потемкина. Здѣлалось что мы подуправительствомъ (Потьомкіна) и нынѣ находимся, скоторымъ всѣ мы были и подъ Силистрою. По возвращенню оттоль на зѣмніе квартиры наше брата (запорожці) поповшиися подняли бунты и гвалты въ Браиловѣ на полковника и мене за прописанные деньги, партреты (медали) и письма, какъ такъ прописано въ репортѣ. Рездвяних же святѣ самъ полковникъ приехавши з Галацъ въ Браиловѣ (:наша команда на два мѣста зѣмуется, полковникъ изъ семистами человекъ въ Галацахъ, откудава мимовѣдома мое первейшого бунтовщика и вора къ вельможности вашей выславъ джерелѣвского атамана Семена Горба, а я стремастами въ Браиловѣ:). Зъ двѣстю человекъ ночью началъ мене (Сідловський) разославши команду самъ искать и приказалъ козакамъ гдѣ би намъ только ссискать можно, то тамъ вбити или повѣсить ево (Бистрицького) сина вражого. Но какъ козакъ куреня Кирилѣвского прихода тоуже ночью прибегъ ко мнѣ и объявилъ шатающогося по станціямъ нашимъ и улицамъ зшумомъ полковника козаками про мене намѣреніе, тотъ часъ я усмотрѣлъ такую бѣду стрину(в) оную недалеко идущуе къ фартери моеи, не успѣлъ взять сапоговъ въ одной рубашке бросился на московскую обахту²⁾ и изделалъ козакамъ то какъ въ репортѣ значитя, а полковнику усовѣтовалъ для одного чтое спокойства ехать къ вельможности вашей по старости его для перемѣны. Самъ же сколько не просился въ генерала Потемкина и фельдмаршала (Рум'янцева) чтоб отпущено было мене до Сѣчи, но они (до) насъ не склонились. Фельдмаршалъ обѣщалъ дать на команду партреты (медали), кои истекшого генваря въ 28 день тысячу я получилъ.

Будучіе же шести лоток (300 чол.) въ Браиловѣ при валентирѣ маіору

¹⁾ Рубана послано проти Очакова, щоб підтримувати вихід у море Дунайців.

²⁾ Гавитвахта, варта.

Фоминцеву через дѣло лѣтніе время кои были при разореніи Мечинский неприятельской за Дунаемъ крѣпости (Мачин) очень хорошо себе оказали, именно Кушевского Кѣслякѣвского, Ведмедовского, Поповичевского, Сергѣевского и Полтавского (куренив) коиъ уже присоединено водну нашу команду. Одинъ только еще з тѣхъ лотокъ имѣется врагъ (внутренній запорожко Коша повелѣнія нашего неслухаетъ надѣся на милость генерала Потемкина и фельдмаршала, которую черезъ брехню и мотовство свое у нихъ заслужилъ и многіе очень дѣлають пакости забирають сверхъ своей должности преимущества, какъ и теперъ въ генерала Потемкина партретовъ мимовѣдома нашего самъ собой и въ фельдмаршала (Рум'янцева) только на тѣ лотки просилъ кои въ Браиловѣ какъ выше значится были, чимъ больше между командою здѣлается на насъ великое несогласіе и беспокойство. О чемъ прошу вельможности вашей и этому человѣку перемѣну здѣлать или повелѣть ордеромъ отъ атаманства отставить.

Вашей вельможности милостивого моего отца и патрона нижайшій рабъ и слуга Семенъ Бистрицкій.

2 февраля 1772 года въ Яссахъ“.

В вересні Сідловський складає звіт до Коша, де охоплює всі події за експедицію з початку й до зимівлі. Назва звіту нагадує вплив форм військових російських штабних канцелярій того часу: „Журналь 1771 года сентября 19 учиненный гдѣ я съ командою былъ и въ кого подъ командою и въ какомъ мѣстѣ“. В журналі перелічено всі розвідки, наскоки та експедиції російських офіцерів: генералів Вейсмана та фон-Баура, полковника Полячника, підполковника Якубовича, майора Ернсберга та Білича, капітана Нагаткина та ротмістра Сахновського. Запорожці, як помічав і Бистрицький, добувають славу не Кошу, а російським штабовим кар'єристам, отамани шукають рангів, підлещуються до російського начальства. Бистрицький бачить у цьому явищі розклад Коша.

Тепер подивімось на допис до Коша самого Сідловського з товариством, себто з радою курінних отаманів ¹⁾:

„Симъ нарочнимъ атаманомъ курѣня Джерелѣвского Семеномъ (Горбомъ) и уведомляемъ при реке Дунаѣ вместечку Галацахъ и просимъ Коша какъ намъ на будущее лѣто и слотками: многіе текуть, а другіе уже и вовся не годятся, надобно смолу и плотниковъ, чи трудить Кош или фельтмаршала (Рум'янцева), дайте намъ нарочнимъ знать. Гостинцажъ пересылаемъ пану Кошевому дзударъ и пану судіи дзударъ толко маложъ парченый, партретовъ 14.

Жалобу жъ представляемъ, что нашъ писарь Семенъ Бистрицкій весьма добрия порядки учинилъ продавши войсковыхъ семьсотъ сорокъ пятяро кобилъ и забравши отъ оного купца сумму безвестно бежалъ, что полковникъ Сѣдловскій зъ атаманами и козаками чиня за нихъ обискъ. Приехавши оной Бистрицкій съ Петербурга и намъ писулку не привезъ и толко его и дела, что бегаеть по корпусамъ и даруетъ всѣмъ полковникамъ и другимъ штапамъ партрети ²⁾ и дзударѣ тайно безъ вѣдома Коша и такъ усим притчиною и порокомъ.

Сидѣвшихъ же нашихъ шести козаковъ под карауломъ Григория Фиялку да снимъ пять атамановъ Бруховецкій Грицько Гарущ, васюринский Иван Гулай Поле, батуринский Гордѣй Крутъ з будучими при нихъ генералъ-фонъ-Бауръ разсмотрясь что напрасно приказалъ и браиловскому

¹⁾ Архив Запорізької Січі, 1771 р., справа № 262.

²⁾ Тисячу „партретів“ (медалів) Бистрицький одержав від Рум'янцева, щоб поділити між запорожцями, і як видно, поділив без погодження з радою команди.

коменданту и брегадиру оних випустить, а какая притчина бившуй при нашей командѣ подполковникъ Якубовичъ називалъ насъ мазепинимъ духомъ. Зато Фиялка и съ нимъ сидѣвшіе атаманы заспорили и собравши сходку съ такого поруганія написали писмо до фелтмаршала и до Коша и послали Фиялку до фелтмаршала, а атамана мишастовського до Коша. Фридрих ¹⁾ увидя тие писма объявилъ оному Якубовичу и Якубовичъ перебежъ въ корпусе нашего генерала фонъ Баура и упрося дежурного премьеръ-маіора и призвавъ Фиялку въ дежурство тие писма отобралъ и его съ домовляющими за высочайшее дело и атаманами отдалъ подъ карауль“.—16 грудня 1771 року листи надіслано до Коша. Одночасно Сідловський пише приватного листа з проханням змінити його через старість: „Семен Бистрицький зовсім мене занапастив. Що хоче, те й робить, а козаки мені кучать“,—писав старий запорожець. 16 січня 1772 р. з Коша дано було ордера Сідловському, через старість передати команду Іванові Дупличу, якого з Коша посилається до команди. 17 січня Дуплич одержав ордера їхати на Дунай змінити Сідловського. За полкового старшину призначено з ним Биковського. Сідловського Кіш викликає до Січі разом з Фиялкою та Фридриком.

Вибух, що штаби російської армії вважали за „мазепин дух“, серед запорожців, скінчився досить тихо. Звільнено заарештованих, сам Бистрицький зрікся та повинився перед громадою. „Мазепин дух“ на деякий час затихає. Але-ж тільки на деякий час.

Обставини розв'язали справу самі. 2 березня 1772 р. Кіш одержав нового листа од генерала-прокурора Сенату, князя В'яземського. Він повідомляв про новий наказ Катерини II послати нову експедицію на Дунай, тим самим шляхом із Дніпра в Дунай, як і минулого року. 24 березня на полковника нової експедиції призначено Івана Мандра. З документів не видно, чи він був наказний від кошового отамана, чи його обрала рада (можливо, старшинська). В складі команди було також 1000 чоловіка (як і в попередній). А покищо на першу команду Кіш на зміну Сідловському та Бистрицькому посилає Івана Дуплича за полковника та Степана Биковського за старшину ²⁾.

19 квітня Дуплич уже шле допис Кошу про слідство своє над учинками Бистрицького. Він виправдує козаків-бунтарів і наводить факти, як Бистрицький присобічував гроші за провіант (488 карбованців) та за коней із здобичи за Дунаєм (865 карбованців). Бистрицький пише слізні листи до Калнишевського та Глоби, виправдується перед командою, повернувши гроші, і прохає її ласки. Сідловський, викликаний до Січі, покинув Дунай. Кінчається перша історія, що виникла на Дунаї з запорожцями, і незабаром починається друга.

Іван Мандра з своєю командою (Дніпровською, що з Рубаном була на низу Дніпра) щасливо минає вночі проти 8 травня Очаків та Кінбурн і прибуває до Дунаю майже без жодного казусу, коли не рахувати поганого вітру коло Татар-Бунара, де розбилось три чайки і три козаки втопилося. 28 травня експедиція досягла Ізмаїлу. Обидві команди Рум'янцев лишив у корпусі Потьомкіна (37 лоток).

28 червня Мандро прохає Кіш призначити иншого писаря замість Данила Лопатенка, який почав „безпорядки вкомандѣ чинити“. Лопатенка рада всієї команди визнала за нездатного. Мабуть він хотів грати ролю Бистрицького, який так і лишився в Браїлові, не схотівши до Січі їхати. Лопатенко 29 червня сам пише листа до Калнишевського і називає ко-

¹⁾ Фридриха з початку експедиції призначено з Коша за помічника Бистрицькому.

²⁾ Скальковський каже, що Сідловського поранено, і він умер; за листуванням Коша зміна стала досить просто.

манду „необузданная“. Починаються восени і інші пригоди: рада вимагає привезти скарбницю з Коша, передбачаючи зиму і відсутність теплого одягу. 30 вересня 1772 року Мандро одверто пише вже рапорт до Коша:

„З прибиття моего в Дунай чрез сіе лѣто одержимъ болѣзнию таковою что всилу возмогу выйти предъ собрание атамановъ на сходку, но нѣкоторые атаманы мою немощь совсѣмъ пренебрѣгли мене не слушаются: я и сколко я имъ нѣприказую чтобъ они козаковъ своихъ отъ воровства грабительства и прочихъ худихъ поступокъ воздерживали, но еще чинять мнѣ и писарю несносную брань и произносятъ похвалия мене и писаря вбити за одно толко что наблюдаемъ повеления предписуемие отглавныхъ наднами комендировъ чтобы яко необузданныхъ людей почитается за нѣчто, виноватихже козаковъ за худые поступки наказовать нехотять. Какъ і въ семъ мѣцѣ сентябрѣ поздо ввечеру козакъ куреня Роговского Иванъ Плющъ вчасъ одолѣния мене болѣзнию пришедши къ моеи будки сталъ мене азартно безъ жадной причины бранить а потомъ выхватя двожди мене вдаривъ о земле ловлячи затайнийудъ, отчего едва могли прочіе казаки его усмирить, но него чтобъ наказать то неполномоченъ. Чрезъ сіе донося покорно просимъ обоихъ насъ перемѣнить другими, даби вслучаи надо мне и писаремъ отоного невѣжества чего немогло худого послѣдовать. Еслижъ вельможность ваша на насъ перемѣни не учинить и здѣсь бить прикажете, то какъ зъ необузданными и сдѣракими козаками поступать чрезъ сего нарочного снабдите резолюцію.

Полковникъ, Иванъ Мандро. Писарь, Павло Лопатенко.
1772 году. Сентября 30. Смайлъвъ при Дунае“.

Цікаво, що на рапорті нема звичайного підпису: Полковник Іван Мандро, старшина й товариство.

• Калнишевський відповідав ордером. Кіш тоді стояв на Кодимі, недалеко від Окермана, де сам кошовий з 6000 кінних козаків на Очаківським степу стежив за цією турецькою фортецею. Ордер 8 жовтня пропонував козакам слухатися Мандра, „по челоуѣчеству призирать любовнои и смотрѣниемъ“, а „Плюща по изисканій надъ нимъ самой истины передать на наказание ему полковнику, что онъ таково наказание учинить“¹⁾.

Ордер Кошового здається на козаків мало вплинув. 25 жовтня Мандро писав до Коша новий допис: „Сего октября 16 предъ собраниемъ атамановъ на сходку напавъ на писаря атаманъ Пластунѣвский Степанъ Бойко бранить, его писара ему виности виговариваль зачимъ де ти недобиваеся за порцѣиону и к Рюбину (М. І. Рябінін—інтендант в армії Потьомкіна й козакому відділі протягом усієї війни) не ходишь чтобы намъ били порцѣионы денѣгами или волами произведени. Писарь ему атаману объявилъ, что и вчерашнего числа билъ у него Рюбинина... а потомъ прописаной атаманъ прибѣгши къ писарю выхвативъ его на сходки за волоса вдаривъ о землю и ставъ его кулаками по бокамъ немылосердно бить; протчие атаманы и козаки бранячи кричали что бий. Атаманъ лежачого на земли писара бывъ сколько ему заугодно било“. Мандро зауважує: „Писарь вовсѣмъ билъ исправнимъ и вель себе честно. Нижайше вашей вельможности доносю что и мнѣ оттаковыхъ нахальниковъ здесь вкомандѣ трудно жить... помылосердствуйте вельможный пане и надо мною, свою резолюцію покладите пришлѣть перемѣну. В сходкѣжъ ему писарю атаманы от писарской должности отказалы а сами от себе наставилы писаремъ Данила Лопатенка“.

¹⁾ Плюща вбито в бої під Силістрією.

Кошовий пише вдруге ордер, хвалячи за бойові заслуги, звертає увагу на заколоти в команді, визнає вину Данила Лопатенка—„привичку кь піанству“. Далі пише:

„Отправили было мы Павла Лопатенка, а кто то изъ васъ вознегодовавъ столь его боемъ обидили, что онъ Павло Лопатенко принужденъ назадъ возвратиться ¹⁾. На его мѣсто полковой старшина Павло Рудковичъ ²⁾ опредѣленъ и присемъ отправленъ, которого вы принять честно должныствуете.

1773 г. сентября 27 дня“.

Заколоти 1771—1772 р. ушухли. Громада, товариство ніби перемогло. Але система повноважних писарів не втратила свого значення. Справді, ми вже бачимо в списках осавулів (у 1-ій команді виконував ці обов'язки Уманського куреня Семен Копус, а в другій осавулом був сержант, призначений з Коша). Наче-б то відновилося значення ради курінних отаманів Звичайне запорізьке право знову на деякий час запанувало.

Бунт 1774 року. 1773 рік пройшов на Дунаю у воєнних подіях. Під Силістрією 1-ша команда 21 травня втратила Івана Дуплича (його поранили Турки, і він через кілька днів умер). Його заступив не писар (Биковського вбито раніш як його), а курінний отаман Дядьківського куреня Герасим Колінко. 31 липня курінні отамани з товариством, повідомляючи Кіш за смерть Дуплича, прохають затвердити Колінка, але додають: „як ви прикажете (того) готови слухать“.

Кіш посилає з 2-ої армії (що проти Криму з Долгоруковим ішла) курінного Кіндрата Гука. Кіш ізгадує, що Гук буде новою людиною на Дунаю, і радить почесно прийняти Гука до себе, слухати його та ухилитися незгоди. Лист Коша надіслано 27 вересня, а сам він і полковий старшина Павло Жидковський приїхали на Дунай аж восени.

1774 року війна вже фактично скінчилася. Гук через півроку після свого приїзду на Дунай всеж-таки зазнає гіркої долі ставленика старшинської ради Коша. Відбулася ця подія підчас святкування перемоги над Турками, коли Потьомкін подарував запорожцям 480 відер горілки на команду, цебто на одного запорожця припало по піввідра. Ось як розповідає про це лист писаря Чернявського:

Въ Кошь войска Запорозкого низового

Покорній репортъ.

Сего 1774 году мца марта 11 числа будучи тамъ единъ я в Ясахъ присланій от его високорадея брегадира Савилера Енкера Павла Сергѣевича Потемкина кь Его Сіятельству графу Петру Александровичу Румянцеву для повеления откудова имеемъ получать материали в подчиненій всѣхъ своихъ обоихъ командъ судовъ, состоящихъ по той сторону Дуная при крѣпости Гирсова, де я увѣдомился от приѣхавшого с Коша Олѣченка, яко послая нового году зделались в первой командѣ большіе бунти которимъ неприлично битъ, а имено чрезъ Фиялку да куреня ведмѣдовского Антона Дѣденка и переясловского куреня Петра Кисляка получил я с господ. полк. Кондратиємъ Гукомъ порцію горячего 480 ведер от его высокопочтен. отца г-на ген.-пор. Григ. Алекс. Потемкина.

¹⁾ Лопатенко, повернувшись до Коша після зруйнування Січі, підтримує партію угодців. Його ім'я ми бачимо серед тих старшин, що дістали землю в приватну власність, Лопатенко дістав 1500 десятин доброї землі та 480 дес. невдобної (див. у надрукованому списку—Д. Багальй, „Наслѣдники запорожскихъ земель“, Київ. Стар., 1885 р., кн 4. сс. 783—790.

²⁾ Дуже можливо, що Павло Рудкович та сама людина, що в іншому списку Переяслівського куреня звється Панько Рудий, курінний з 1-ої Дунайської команди.

Они получивши сказивали зачим тако для размотру взявши целой день привязавши къ пушкѣ мучили скрігою сипали и били довольно а господина полковника Гука в шию таскали, неувѣрся на то послали къ бригадиру сколько отпущено то прислано с болшим репремандомъ ордеръ отъ его високородия брегадира котория вишписания всему Кошу нанесли безславіе. Что узная увесь корпусъ запризивомъ къ брегадиру полковника такожь имена неможно било поставитъ однакъ велено ожидать з Петербурха г-на ген. Потемкина для резолюціи. Вашей вельможности и всего Коша покорнѣйше прошу своимъ повелениемъ строжайше подтвердитъ чтобъ больше того неделали, до бога високо в Кошь далеко.

Первой Запороской команди писарь Герасимъ Чернявской ¹⁾.
1774 году. Марта 7го дня.

Не можна собі уявити причину останнього бунту, окрім горілки. Але писар зазначає ім'я Фіялки, досить добре виявленого ще за 1771—1772 роки проводиря перших бунтів, якого Якубович уважав за людину з „мазепиним духом“, та ще втручання бригадира, чекання резолюції Потьомкіна. Справа ясна, що й тут стався вибух проти старшини і з рисами 1771—1772 рр.

Основні риси Дунайських бунтів 1771—1774 рр. Листування з приводу подій на Дунаї ясно виявляє різницю двох систем громадського управління запорожців: усі листи, всі дописи від Коша до команди мають попередній вступ—„Полковнику Сѣдловскому (або Мандру) зъ старшиною и товариствомъ“, і всі мають стереотипний підпис „Кошевий Атаманъ Петръ Калнишевскій, Старшина і Товариство“. Всі дописи Сідловського, Мандра і Гука йдуть на адресу: „Кошевому атаману Петру Калнишевскому зъ старшиною и товариствомъ“, а підпис: „1-ой (або 2-ой) Дунайской команди полковникъ Сидловскій (або Мандро) зъ атаманами и товариство“.

Дописи писарів (Бистрицького, Лопатенка, Чернявського) викреслили старшину й товариство з вступу й підпису. Викреслили вони (або намагались викреслити) їх значення в житті. Громада стала в оборону прав колективного управління. Спереду йде в цій боротьбі рада курінних отаманів. Мандро підкреслює, що він, як стара людина, може насилу вийти на сходку курінних; він скаржиться, що курінні захоплюють владу (у листі за підписом його та писаря Лопатенка, що склав, здається, останній). У вибуху 1-ої команди першу ролю грають курінні—вони проводирі бунту, вони боронять право громади, і громада підтримує їх виступ (вона не дозволяє московській команді заарештувати курінних). Таким чином головна риса дунайських подій—оборона старого запорізького права проти нової системи бюрократичного урядування, проти впливу російського найвищого командування.

Назва „Мазепин дух“ надається товариству, що обороняє право козацької автономії. Мазепин дух—колективізм урядування, непохитність звичайного права запорожців, відмова підлягати різним російським командирам, право контролю громади над господарством, небажання щоб утручалися російські командири в запорізьку справу. Мазепин дух—оборона прав Запоріжжя, як правової державної громади. Товариство побачило загрозу звичайній конституції Запоріжжя і почуло зраду старшин, а насамперед із боку представників нової бюрократичної системи з поширенням компетенції писарів—полкових старшин.

Можна відзначити ще одну характерну рису: Сідловський, Мандро,

¹⁾ Архів Запорізької Січі, 1771 р., спр. № 262.

Дуплич, Гук тримаються згоди з радою курінних отаманів. Іноді вони ніби схиляються до згоди з писарем, але на короткий час. Товариство згоджується з фактом призначення полковників до команд від Коша. Одного разу товариство 1-ої команди, по смерті Дуплича, прохає затвердити тимчасового заступника Колінка і тут-таки додає, що воно буде слухати, кого Кіш поставить. Цей факт свідчить, що хвилювання було не проти всієї старшини а рїогї, а тільки старшини тієї, що 1) ламає старий запорізький лад, заміняє бюрократичними формами звичайний козацький колективізм; 2) шукає цяцьки (нагороди), ранги собі від найвищої російської влади; 3) зраджує товариство (обвинувачення того-ж самого змісту, як обвинувачення старшин за вибух 1768 року і бунт Корсунського куреня 1769 р.); 4) московською командою заарештовує проводирів унутрішніх запорізьких бунтів. Проводирів бунтів 1768 і 1769 років сам Калнишевський передає на суд російській владі. Бистрицький те саме намагається зробити 1771 року. Громада почуває в тім не тільки образу козаччини, а й велику шкоду всьому Запоріжжю.

Всі підвалини бунтів 1771—1774 років стоять в ідеологічнім зв'язку з усіма головними намаганнями запорожців у зносінах з найвищою російською владою зберегти старий лад Запоріжжя, охоронити його від загрози захоплення грізною силою російської дворянської держави того часу. А цей громадський рух устами Якубовича дворянська держава називає „Мазепин дух“ і вмовляє запорожців чекати резолюцію з Петербургу за заколоту на Дунаю. Війна скінчилась. Запорожці, як військова сила, на деякий час стали непотрібні, і резолюція не затрималась—менше як рік минуло від останніх заколотів на Дунаї, як самої Січі не стало.

Калнишевський і старшинська рада Коша почувала себе між двома силами: агресивною енергією дворянської держави з одного боку, і з другого, козаччиною, що вмирала, але силкувалася зберегти свою старовину. Старшинська верства здавала часто свої позиції перед наступом бунтів, але шукала іноді патроната в найвищій владі, як Калнишевський 1768 р. у Рум'янцева (генерала-губернатора Малоросійського), 1769 р. у Паніна (головного командувача 2-ї російської армії на Дніпрі), або Бистрицький 1771 р. у того-ж таки Рум'янцева. Потьомкін за 1771—1774 роки був свідком дунайських заколотів, він віч-на-віч побачив роздвоєння монолітного Запоріжжя: одна купка тягнула до „цяцьок“, московських рангів, приватних земель, а друга разом з товариством намагалася утримати старий запорізький лад,—а це російська влада з часів зруйнування Старої Січі 1709 р. називала „Мазепин дух“. Якубович 1774 р. каже ¹⁾ те-ж саме, що Петро I в листі до Федора Апраксина з приводу знищення Січі 1709 р. називав „мазепинъ корень“ ²⁾. Потьомкін, В'яземський, Прозоровський кинули „цяцьки“ тій частині старшини, що вже до 1775 р. тягнула до них: вони дали через рік по тому ранги російської армії, а хто бажав, то й землю. Цяцьками та рангами вони хотіли перетворити Запоріжжя на зразок донської козаччини, покірної, без влади громади, товариства, без традиції права. А нові магнати захоплювали мало не весь степ, любий їм дворянський лад утворювали на степу, що не знав ні крпацтва, ані земельної власности, окрім власности всього товариства, всієї громади, всього війська. Тепер прослідкуємо, на який бік прихилились наші Дунайці після зруйнування Січі 1775 року.

Монолітності Запоріжжя вже не визнає давно історична критика. Згадаємо В. Б. Антоновича „Акты Юго-Зап. Россіи“ та його рецензії на

¹⁾ Архів Запорізької Січі, 1771 р., справа № 262. ²⁾ Лист уперше надрукований був 1785 р. (Голицовъ, „Дѣянія Петра Великаго“). Рукопис листів знову знайдено в Одесі 19:5 року.

книгу Д. І. Еварницького „Історія Запорозжкихъ Козаковъ“¹⁾, а також і теперішні нові роботи сучасних дослідників²⁾. Дунайці здебільшого йшли в експедиції 1771 та 1772 рр. з охотних, знайомих із низом поморчуків. Серед них мало так званих „малоросійських“ козаків з Гетьманщини, серед них більш мандрівна верства козаччини, що не зачеплена або мало зачеплена була зв'язками з земельними ґрунтами, оселями та хатами, окрім степових зимівників. За 1771—1774 рр., чотири роки на Дунаю, вони вздовж Дунайського низу досить добре пізнали всі плавні, оселі, води цієї країни. Вони не тільки воювали тут, але й рибалили, тому що інтенданство мало забезпечувало харчею Дунайців на Дунаю, і вони сами не кидали звичайних своїх риболовель, де-б вони не бували. Дунай вбив їх своєю волею, риболовлями, очеретами, сусідством із Чорним морем, де вони не мали зачинених дверей на сотні верстов.

Тепер послухаємо свідків з документів, куди нахилились Дунайці.

Керівною верствою Коша, як видно з списків 1769—1775 рр.³⁾, була нечисленна купка військової старшини (суддя, обозний, писар, осавул, булавничий, хорунжий, бунчуковий, старшина, що пірнач везе) та колишні—кошовий (Пилип Федоров), судді (Павло Головатий, Андрій Косан), осавули (Макар Ногай, Олекса Чорний, Андрій Лях). Далі йшли полковники, писарі при них та осавули. При кошовому ще було до 30 козаків (з цієї групи вийшов Антін Головатий).

З усієї цієї керівної верстви на Дунай ніхто не пішов. Навпаки, Сидір Білий, військовий осавул, полковник Харко (Захар) Чепіга, відомий старшина Колпак та колишній козак при кошовім Антін Головатий, колишній полковий писар Хведір Легкоступ збирали запорожців під стяг Чорноморського війська. Після зруйнування Січи з цієї верстви дістали землю від цариці Катерини: Чепіга, Легкоступ, Лопатенко, Оболюський, Колпак та інша старшина.

З товариства також була одна велика група, що тягла здебільшого до Чорноморського війська. То були козаки з Гетьманщини. З архіву Коша довідуємося, що напередодні війни 1769 р. декілька тисяч козаків⁴⁾ одружившись проживає на Гетьманщині, Слобожанщині та в Новоросійській губернії⁵⁾. Вони одночасно лічатся запорожцями. Кіш їх викликає на службу. За часів війни 1769—1774 рр. військо таких козаків звільняє на зимівлю додому, а повесні вони повинні знову прийти до Січи.

Зв'язок між так званою малоросійською (городовою) козаччиною і запорізькою виявляється цілою низкою паспортів, що їх дає Кіш. Подамо декілька витягів: „Лубенского малоросійского полку подпомощникъ Герасимъ Таранъ, ушовъ въ малолѣтствѣ въ войско Запорозское, 24 года въ куринѣ Пашковскомъ служитъ. Женившись въ Полтавскомъ Малорос. полку, имѣлъ хату на Орели, поступилъ въ Донецкий пикинерный полкъ, въ 1773 г. ушедши въ Запорожье забралъ съ собою жену и дѣтей“. (Указъ Малоросси. коллегіи 1774 г., № 2126). Герасима Тарана дійсно подибуємо в списках Коша.

Пашпорт почасту свідчить про належність одночасно до Запоріжжя й до Гетьманщини: „Объявитель сего Малоросійскаго Переяславскаго полку сотнѣ Кропивянскої козаку Съчи Запорозкой Роману Шкодѣ з двома молодикамичинить свободние пропуски“ (Пашпорт із Коша 1773 р,

1) Київ. Стар., 1889 р. 2) Н. Д. Василенкова-Полонська, „З історії останніх часів Запоріжжя“, Записки У. А. Н., Істор.-філ. відділ, т. IX. 3) Архів Запорізької Січи, 1769 р., справа № 215, „Объ участіи Запорожцевъ въ войнѣ съ турками“.

4) Кількість не підсумована, а з документів буде 5—7 тисяч.

5) Архів Запорізької Січи 1769 р., справа № 237. Назва—„О выскакѣ на сл. бу Запорожцевъ, проживающихъ въ Малоросіи Слободской и Новоросси. губ.“.

№ 276). Те-ж саме козаку Полтавського куреня і з Полтавщини-ж Панку Авраменку. Теж десятки інших.

На зимівлю з війни Кіш давав такі пашпорти: „Показатель сего войска Запорожського низового куриня Тимошѣвского козакѣ Хведорѣ Таранѣ, по женитьбѣ жительство имѣющій Малороссійского Гадяцького полку въ мѣстечкѣ Летоикѣ, служивъ сие лѣто черезъ всю Компанію при войскѣ Запорожскомъ, отпушенъ на зимовку“¹⁾... Петро Ковенко куреня Кирилівського, що по одруженню жив в селі Русанівці, Гадяцького полку, одержує 1772 р. пашпорт із Коша на зимівлю в Русанівку. Миргородського полку сотні Городянської запорожці Мишастівського куреня Сопілик, Маловік, Чорний та Стрільник їдуться одним пашпортом з Коша на зимівлю 1771 року до свого села Жури²⁾. Цілі сотні пашпортів свідчать про зв'язок Запоріжжя з Гетьманщиною. Менше їх на Слободжанщину та Новоросійську губерню.

Коли ми подивимось на списки тих січовиків, що повернулися 1807 р. з-за Дунаю³⁾, то помітимо дуже мало задунайських запорожців з козаків (городових) із Гетьманщини. Після руйни Січі 1775 р. здебільшого вони повернулися додому на Гетьманщину і доживали днів своїх мирно, розповідаючи про славне минуле життя вільного Запоріжжя. Треба тільки зазначити окремі мандрівки людей козацького стану з Гетьманщини за Дунай аж до самого кінця Задунайської Січі. Два отамани Семен Мороз та Осип Гладкий, походженням сами були з козацького стану Полтавщини—зв'язок із батьківщиною не поривався до кінця. Після руйни Січі 1775 р. козаки з Гетьманщини повернулися здебільшого додому, тому що там була або земельна власність їх, або хоч хата. Невеличка кількість їх лишилась на Степу⁴⁾.

Після зруйнування Січі 1775 року запорізька козачина поділилась на дві досить одноманітні групи—одна трималася за землю і розпоршувалося по степу та своїх оселях на Гетьманщині, а друга посунулася до моря та за Бог на Дністер аж до Дунаю. Остання трималась за запорізький звичай, за вільність.

Тип запорізької займанщини—зимівник—на степу довго силкується тримати козацьку землю звичайним правом свого користування. Січ гинула на протязі не одного дня 4 червня 1775 р. Заарештовано, заслано, ув'язнено кошового на Соловки, писаря Глобу на Сибір, але товариство уперто трималося запорізького права—одні тримали землю, а друга частина стихійно прямувала через кримські степи на Дністер, море, Дунай. Січовий архів свідчить досить яскравим документом про цей стан зруйнованого Запоріжжя.

Січ скасовано. На Запоріжжі комендант Норов 12 листопада 1776 р., дебто через рік після руйни, одержує ордер од Текелієвого заступника князя Прозоровського: „Къ немалому моему удивленію увидѣлъ я, что здесь бывшими запорожцами не только сено накошено, но и сами зимовниками сели, что и при Коше запорожскомъ не бывало, ибо сіе не только противно трактату, но и здравому разуму, и доказываетъ есче недоброжелательное сихъ запорожцевъ къ высочайшему е. и. в. правительству и желанія лучше себе сыскать покровительства отъ татаръ, нежели отъ собственнаго своего государя, и отъ определенныхъ отъ него правительствъ вверхъ поставленнаго тутъ дабы изъ непорядочнаго и зловреднаго скопища людей

1) Арх. Запорізької Січі 1774 р., спр. № 319. 2) Ibid.

3) Арх. Новорос. ген.-губ., військовий відділ.

4) Року 1820 на Катеринославщині хвилювання селян проти покрєпачення виявили деяку кількість „малоросійських“ козаків, що обстоювали свої права вільного стану Архів Шеміота, бунт у маєтку поміщика Варваці).

зделати порядок, но вы, по мненію моему, более зделали беспорядку и разврату, а потому не зная вашу персону судить долженъ, что вы столь коротко ограничены вашимъ проницаніемъ кроме своей квартиры ничего не видите, или объятъ вы сыпнякомъ, что запрещаетъ вамъ всего видеть, что тому и не исполняли вы по долгу вашему по службе е. и. в. и отечеству надобные услуги, то изволите съ подателемъ сего мне ответствовать: съ чьего позволенія бывшіе запорожцы косили сено и зимовниками садились здесь. Какое вы способіе ктому брали, чтобъ они своевольно не расходились, а наконецъ уже теперь нѣтъ время, чтобъ ихъ згонять, потому что первое наступила зима, а другое идутъ полки къ Крыму, то они съ пользою быть могутъ. Всеже зимовники списать, чтобъ никакихъ запорожцовъ не отъѣзжало. О непричиненію имъ обидъ, а только имъ переписано будетъ и сколько всего людей о томъ уведомить“.

Таким чином, дві хвилі захопили Запоріжжя після руйни Січі—одні козаки тримались за землю, а друга частина рушила на Дунай (у Крим, як писав Прозоровський, а за Крим треба вважати 1776 р. не тільки півострів Крим за Озівським морем, але й низ Дніпра й усі степи за Богом). Туди й рушили всі ті, що не землю тримали, а волю в своїх руках.

Як перетворювалася колишня запорізька старшина на дворянський лад, видно з двох справ, що виникли в судах з приводу двох заповітів померлих колишніх старшин 1797 року Захарія Чепіги ¹⁾ і 1790 р. Петра Литвина ²⁾.

Біографію Чепіги, згідно з відомостями справи, розповідає його родич Назаренко: „Отець его Чепѣги умерший же козакъ Зѣнковского повѣта мѣстечки Бырол по фамиліи називался Вака. Був в услуженіи (молодиком) у тамошнього казака Чепѣги два годи, отъ сего же отлучился въ Запорожскую службу и именовалъ себѣ Захаріемъ Чепѣгою“ ³⁾. Брат Захарія був запорізьким козаком під прізвисьом Барковський Степан. Онуком Степана був цей козак Назаренко, син дочки Степанової Зиновії, що одружилася з козаком Назаренком. Син Степана Мирон, як і Миронів син Євтихій, служили запорожцями. Євтихій перейшов з дядьком до війська Чорноморського і дістав маєток Захарія Чепіги по його смерті. Коли саме заснував Захарій Чепіга зимівники на річці Громоклії (Херсонського повіту), зі справи не відомо. Кошовий чорноморський Бурсак свідчить тільки, що до 1782 року був уже хутір Чепіги без поселених там людей, а тільки господа Чепіги. Господарство за духовною лишилось після Захарія Чепіги чимале: 160 штук худоби, 3 коней та 8 пасік бджіл. 1787 р. Чепіга дістав 3000 дес., і на його хуторі виникає село Любарка. Оселя розширилася, коли після зруйнування Січі тут посідали запорізькі козаки. Ревізія 1889 р. вже захоплює Любарку, але козаків ще не позаписували, тому що йшла війна. Ревізія 1795 року записала 25 чоловічих і 24 жіночі душі за Чепігою. Чорноморський кошовий став поміщиком. Як свідчать на слідстві кошовий Бурсак та інші чорноморці—Кордовський, Гельдиш, Варава та Андрій Лях,—тоді Чепіга казав, що він не вважає козаків за крпаків, визнає їх вільними. Умер Чепіга Захар, а його маєток перейшов до Євтихія, тоді старшини й майор Чорноморського війська Євтихій продає маєток Перепелиці разом із людьми за 18 тисяч карбованців. Херсонський повітовий суд затверджує продаж. Козаки хо-

¹⁾ Арх. новорос. ген.-губ., по воен. части, 1806 р., справа № 10 під назвою „О проданномъ подполковникомъ Чепѣгою отст. поручику Перепелицѣ селѣ со всѣми угодами“. ²⁾ Арх. новорос. конисторіи, 1792 р., „О духовномъ завѣщаніи Запорожского старшины Литвина“. ³⁾ У списках куреня Кистяківського записано „Харко Чепѣга“ (Архів Запорізької Січі, 1769 р., спр. № 230).

тять повернутися на Чорноморщину, Бурсак їх залічує до війська¹⁾, а Євтихій Чепіга та Перепелиця (одставний поручик, також колишній козак) в умовах продажу назвали козаків „малоросійськими“ селянами. Бурсак звернувся за допомогою до Рішеліє, і кінець-кінцем колишніх запорожців витягли на Чорноморщину. Цікаво, що Євтихій Чепіга грохи не встиг закріпачити колишніх запорожців на віки вічні, а 1804 р. допоминалися тієї-ж спадщини також небожі покійника поміщика Полтавської губернії Левенця Артемія та Хведір Куліші, сини Харитона Степановича. Доля покрепачення їх захопила на батьківщині на Полтавщині. З справи невідомо, як вони з козаків поробилися крепаками й посполитими, а тільки справа не свідчить і того, щоб їх повернуто було до вільного козацького стану, вони так і лишилися крепаками²⁾. Друга справа виникла по смерті старшини Литвина 1790 р.

Лист Хведора Оболонського, колишнього запорізького старшини, а 1792 року вже землевласника на Катеринославщині, писаний до Захарія Олексійовича Чепіги, кошового чорноморців, оповідає про справу заповіту колишнього запорізького старшини Петра Остаповича Литвина³⁾.

Списки Січового архіву згадують Петра Литвина, як козака куреня Дядківського, двічі: 1769 р. напередодні війни, і 1771—1774 р. як того-ж куреня в експедиції дунайців. Того-ж куреня був Остап Литвин, здається, його батько⁴⁾. Деякі знайомства з колишнім уніятським священником з Польщі натякують на походження Литвинів звідтіля—з Поділля або Волини. Багато часу минуло, як Остап заснував хутір (на теперішній Херсонщині коло Лозоватки). Чимале господарство вели Литвини, худоби багато годували на степу. Петро після руїни 1775 р. жив на хуторі, може він і брав участь у війні 1790 р. під Очаковом, тому що дістав і ранги через Чорноморське військо, а тільки влітку 1790 р. Петро вмер на своїм таки хуторі.

Петро Литвин життя своє пережив бурлакою, приятелював з Захарієм Чепігою, Хведором Оболонським та Дмитром Корнієвським. З цієї купки Дмитро Корнієвський був такий самий бурлака, але незаможний, без маєтків та зайвих грошей. З Січового архіву довідуємося, що Корнієвський напередодні руїни Січи повернувся з війни 1774 року, і Кіш призначив його їхати з останньою делегацією „столичників“ до Петербургу. Тоді свої речі він лишив на зимівнику Ів. Як. Глобі, військовому писареві, а речі були такі: двоє коней верхових, один возовий, кибитка, сідло, турецька шабля та пара пістолетів⁵⁾. Коли повернувся Корнієвський з півночі, Січи вже не існувало, та й речі його було заарештовано на зимівнику у Глобі. Литвин заповідав Корнієвському маєток свій—зимівник. Але справа тут стала на зле. Литвин ніби-то не написав духовної, ніби її було знищено, а склалось так. Жиди на зимівнику два козаки—Макар Щербина та Панко Великий, а сусідом якийсь пикінерський вахмістер Іщенко з жінкою. Коли Литвин заслаб, викликав свого земляка, колишнього уніятського священника Василя Завадовського (він-же Безручко) і хотів писати духовну на них. Щербина та Великий кажуть, що Литвин одказував весь зимівник Корнієвському. Сталось так, що духовну написано було на Іщенка, Завадовський дістав на церкву, а Щербині та Великому по сімдесят карбованців давав Іщенко. „Любезний приятель—писав Оболонський Чепізі,—будьте вы намъ запорожцамъ бувшимъ вѣ

¹⁾ Ф. Я. Бурсак був запорожцем і доводився сином запорожця Яцька Бурсака (Список 1769 року, Арх. Січи, 1769 р., № 230). ²⁾ Арх. новорос. ген.-губ. по воен. части, 1806 р., спр. № 10. ³⁾ Арх. новорос. консисторії, 1792 р., спр. № 36, „О завешаніи Запорозкого старшини Литвина“. ⁴⁾ Арх. Січи, 1769 р., № 230, і 1771 р., № 261. ⁵⁾ Арх. Січи, 1775 р., спр. 323 (Справа коменданта Норова).

защитѣ, якъ отець—вы теперъ у власти (Чепіга на той час був уже кошовий чорноморського війська в Слободзеї на Дністрі), защиты бедныхъ старыхъ бывшихъ войска Запорозского таковыхъ, оставшихся безпомощныхъ отъ такового грабительства, попроси за насъ архирея призвать Завадовського вынчотжить ту несправедливую новую духовную“.

У другім листі 1791 р. Оболенський повідомляє, як іде судова справа. Панко Великий живе в Лозоватці, на слідстві потверджує, що перша духовна була написана на Корнієвського. Іщенко — „оставной вахмістръ пикенерний“—тип запорожця, що спочатку кинувся на регулярну російську службу. Потім вони улаштовують собі міщанську господу на степу. Іщенко використовує темні боки консисторського суду, а голандські ефімки Литвинівського кладу справу схиляють на його бік. Чепіга пише двічі листа до архирея 1791 та 1792 року. В вересні 1792 р. справа розв'язується.

Далі довідуємося зі свідчень Щербини, що коли духовну написали (писав дяк), Завадовський каже: „Петро Остапович, підпишіться“, а той уже вмирав („харчить“, каже слідство). Завадовський узяв руку Литвина та й поставив хреста на духовній. Чепіга посилає свого писаря Мусія Гулю клопотатись, щоб знищити духовну і передати спадщину Корнієвському. Гуля та Оболенський майже силоміць захоплюють зимівник. І ось цей зимівник що має: закопаних у ямі золотими голандськими червінцями на сім тисяч карбованців, срібною монетою на вісімсот, російськими кредитними на 539 карбованців, за худобу 916 карб. За хліб, сіно, вози 491 карб., розписками та векселями на людях 2000 карбов. Отже легенди про запорізькі клади мають свої підстави.

На тризну Оболенський та Гуля ріжуть ялівку, продають пару биків за 50 карбованців та закликають колишніх запорожців. Чепіга пише листа до архирея, але кінець-кінцем Іщенко висудив собі в консисторії, хоч Панько Великий і доводив судові, що перша духовна одказана була на Корнієвського ¹⁾. Корнієвський здається дістав землю на Катеринославщині ²⁾.

Таким чином ми бачимо, як старшина потяглася до маєтків, до рангів, навіть до дворянства.

Пригадаємо ще один тип старшини колишнього Запоріжжя. Депутат од війська до Законодатньої Комісії 1767 р. Мосій Скапа. Ім'я його знаємо нам із бунту Корсунського куреня, коли Микита Дорошенко назвав старшин зрадниками. 27 квітня 1773 р. із містечка Бородаївки, Єлисаветградського пікинерного полку кошовий Калнишевський одержав повідомлення якогось ротмістра Дика: „Войска Запорожского низового куреня Корсунского отаманъ и депутатъ Мосей Скапа на умершого въ здешнемъ полку въ прошедшемъ 1772 году поручика Радіонова жене женился и при себѣ содержитъ въ прожитіи еще двоихъ козаковъ и по сие время въ означенной ротѣ жительствоуетъ. А какъ указами и ордерами отъ главнокомандующаго оногo Скапу хотя и неоднократно высылаемъ было, точно онъ не слушается, а какъ онъ войска Запорожского депутатъ, при томъ же имущество свое проживаетъ, бежать не намеревается, то прошу взять его въ ведомство вашей вельможности“ ³⁾. Так Скапу в списках Запоріжжя 1774—1775 рр. ми й не бачимо. Микита Дорошенко з шістьма товаришами Корсунського бунту доживає днів сибірським ко-

¹⁾ Арх. новорос. консисторії, 1792 р., спр. № 36.

²⁾ В списку Д. І. Багалія (Кіев. Стар., 1885 р., кн. 4) вазначено старшину Кореневського, що дістав 1500 десятин добрих та 480 невдобних. У списках Січи ми знайшли тільки Корнієвського, а не Кореневського. ³⁾ Арх. Січи, № 237.

лодником, а депутат старшина Скапа в Бородаївці з чужою жінкою забув усі накази товариства, що давали депутатам 1767 р. запорожці¹⁾).

Яка-ж верства Запорожців лишилася на степу? Котра мала зв'язки з козащиною на гетьманщині, з земельною власністю, верства здебільшого заможна, та ще верства міщанська, що осідала навколо в Бериславі, Ольвіополі, Нікополі.

Пошукаймо в документах, хто з запорізької козащини рушив на Дунай.

Початок Коша на Дунаю. Скальковський переказує²⁾ не документ, а легенду, що пустив у літературу М. Чайковський³⁾: Лях ніби вийшов на Дунай разом із 5000 запорожців човнами, як на параді. Чайковський додає, що Лях стояв на чолі „польської партії“ в Коші.

Корж⁴⁾ зовсім правдоподібно оповідає, як запорожці виходили „по билету“ на риболовлі до Лиману і звідтіля втікали. Згаданий вище ордер князя Прозоровського до Норова цілком потверджує оповідання Коржа⁵⁾.

Запорожці втікали в кримські степи за Бог.

Що-до Ляха легенда має підставу тільки в тому, що серед Дунайців були три козаки з прізвищем Лях: Величківського куреня Іван Лях, Мінського Михайло Лях і Мишастівського Іван Лях. Всі вони брали участь у першому бунті на Дунаї. Коли син кошового Лях розповідав Чайковському про руїну Січі, можливо оповідання про бунт на Дунаї в Чайковського переплуталось із руїною Січі. В Січі був у старшини колишній осавул Андрій Лях⁶⁾, але його згадує Бурсак двічі: 1782 р. на Херсонщині на хуторі Чепіги і 1806 р. у Чорноморським війську старшиною⁷⁾. Себто на Дунаї кошовим був один з трьох Ляхів, правдоподібніше, Мінського куреня (Чайковський називає його Поляк). Звернімося до вказів тих запорожців, що повернулися зза Дунаю 1807, 1811, 1818 рр.⁸⁾.

Першим кошовим на Дунаї згадують Бахмата або Бахмацького, або Бахмуцького. Дійсно такий козак у Запоріжжі був—Пашківського куреня Грицько Бахмуцький, або Бахмацький (прізвище безумовно від міста походження—Бахмут). Він брав участь і в Дунайській експедиції 1771—1774 рр.⁹⁾.

Другий кошовий Задунайської Січі Калниболоцький—отаман Калниболоцького куреня Михайло (в списках) Морчак або Поморчак, або Калниболоцький, проводир бунту 1771 року. Інші курінні отамани Калниболоцького куреня не були на Дунаї. Поморчак походження з моря, так і прізвище його з моря взято. З кошових Задунайської Січі, що згадують Коломиєць¹⁰⁾ або Осип Гладкий¹¹⁾, чотирьох кошових ми знаходимо у списках Січового архіву, що брали участь в експедиції на Дунай: Михайла Губа—Мінського куреня, Вас. Литвин (проводир бунту 1771 р.)—Левушківського і Хведір Дід—Кисляківського¹²⁾, Грицько Головатий—

¹⁾ А. В. Флоровський не звернув уваги в своїй книзі „Депутаты войска Запорожскаго“ на розходження між старшиною та широкими колами товариства, завдяки чому Скапа і не підтримував ідей наказу товариства.

²⁾ „Исторія Новой Сѣчи“, т. III, стор. 202—203.

³⁾ Мемуари М. Чайковського польською і російською мовами (Київ. Стар., 1891 р. та Рус. Стар., 1907 р. під назвою „Записки М. Чайковскаго“).

⁴⁾ „Устное повѣствованіе Н. Коржа“ видання Одеського О-ва Истор. и Др.

⁵⁾ Арх. Січи, справа № 261.

⁶⁾ Ibid., 1769 р., справа № 230, списки.

⁷⁾ Арх. новорос. ген.-губ. по воен. части, 1806 р., № 10.

⁸⁾ Ibid., 1807 р., № 2, 1810 р., № 3.

⁹⁾ Арх. Січи, 1771 р., № 261.

¹⁰⁾ Ф. Кондратовичъ, „Задунайская Сѣчь“, Київ. Стар., 1883 г., кн. II, сс. 296.

¹¹⁾ Письмо А. А. Скальковскому, Київ. Стар., 1883 г., кн. IV, сс. 902—3.

¹²⁾ Коломиєць називає „Рогозяний Дід“ (Ф. Кондратовичъ, „Задунайская Сѣчь“).

Крилівського. Грицько Таран, козак куреня Джерелівського, згадується як батько кошового Івана Тарана, що народився вже на Дунаю коло 1775—1776 р. Іван Таран за кошового був 1817—1818 р. і 1821 р. повернувся до Росії.

Коли Дунайці 1774 р. поверталися до Січі, в велику бурю загубили вони човни трохи не всі. Потопили всі речі, ратуючи артилерію свою.

З Акерману команда Гукова йде пішки через польське Поділля, а команда Мандрова—морем. Команда Мандрова прийшла до Акермана в кількості 1015 чол., а звідтіля вийшло 788, щобто 227 чол. лишилися за Дністром¹⁾. Коли ми переглянемо списки, то побачимо, що за Дністром лишилися проводирі бунту 1771 р.: Мишастівського куреня Василь Товмач, Деревлянківського—отаман Петро Лисий, Уманського—отаман Семен Копус, Незамайвського—Максим Чумак, Батуринського—Максим Кияниця, Джерелівського—отаман Семен Горб. Їх нема в списках убитих і померлих, нема й у списках тих, що повернулися до Січі 14 листопада 1774 р. та 27 січня 1775 року.

Зрозуміла річ, вони пам'ятали наслідки бунтів 1768 та 1769 рр. і не хотіли йти до Січі²⁾. Порівняємо списки тих, що повернулися зза Дунаю 1867, 1811 та 1821³⁾, зі списками Дунайців куренів Запоріжжя 1771—1775 років

1807 року повернулися:

Дунайці, за списками 1771—1775 рр.

Осавул Василь Печений,	козак куреня Дінського
„ Тишко Ломака,	„ „ Величківського
Хорунжий Кирило Боровик,	„ „ Полтавського
Курінний Микита Таран,	„ „ Кисляківського
Козак Кирило Чернявський,	„ „ Полтавського
„ Іван Самарець,	„ „ Пластунівського
„ Кіндрат Кучер,	„ „ Левушківського
Курінний Петро Скляревський,	„ „ Полтавського
„ Микола Білий,	„ „
Козак Грицько Пугач,	„ „ Деревлянківського
„ Яков Кучер,	„ „ Шкуринського
Курінний Іван Губа ⁵⁾ ,	„ „ Крилівського
Осавул Осип Губа,	„ „ Уманського
Курінний Микола Таран,	„ „ Пластунівського
„ Хведір Щербина,	„ „ Щербинівського
„ Олекса Таран,	„ „ Калниболоцького
„ Микита Таран,	„ „ Пластунівського

1810 р. в січні турецька фортеця Браїлов капітулювала перед російською армією Багратіона. 55 запорожців не пішли з Турками до Туреччини, а умовилися перейти на Кубань до чорноморців. Серед них Ігнат Щербина перебував не раз і чорноморцем, і турецьким задунайцем. Багратіон його віддав під суд у Браїлові.

Перепис 1821 р. колонії Роздригул, де жили запорожці, що вийшли зза Дунаю 1811 та 1821 року, називає між иншим Івана Тарана, що був 1817—1818 р. кошовим за Дунаєм, а батько його Грицько Таран зустрічається в списках Дунайців 1771 р. куреня Джерелівського.

¹⁾ Арх. Січи, 1771 р., № 262.

²⁾ Коломиєць називає Калниболоцького „Самійло“, але всі списки Калниболоцького куреня не мають ім'я Самійла.

³⁾ Арх. новорос. ген-губ. по воен. части, 1807 р., № 2, 1810 р., № 3.

⁴⁾ Арх. Січи, №№ 261, 262, 230.

⁵⁾ Скальковський („Ист. Нов. Сѣчи“, III, 228) називає його кошовим помиляково, він не був кошовим ні задунайським, ні буджацьким.

Документи свідчать за такі загальні риси початку Коша за Дунаєм: На Дунай рушила незаможніша верства Запоріжжя, що мало зв'язана була з землею, зимівниками, хатніми оселями. Козаччина з Гетьманщини більше тягнула до Чорноморців, до своїх ґрунтів, і тільки незначні купки її взяли участь у Дунайським Коші. М. Чайковський називає „польську партію Ляха 1775 р.“. З документів бачимо, що такої партії не було, та й не могло бути, коли напередодні руїни Січи йшла Коліївщина¹), рух гайдамаччини проти польського панства. Але є тут одна правдива риса: запорожці, що походженням були з Польщі (Поділля, Волини), рушили на Дунай тому, що не мали своїх ґрунтів, як „малоросійська“ козаччина на Гетьманщині, де-б можна було притулитися після руїни Січи 1775 року. Вони може і називалися „запорожцями з Польщі“, але не „польською партією“. Скальковський за М. Чайковським переспівує легенду без документальних підстав. Що до партії, то припустити можна поділ на угодовців з російською владою та незалежних запорожців, що рушили на Дунай охороняти своє право вільности, владу громади, державної автономії Запоріжжя.

¹) Ще В. Б. Антонович та Ф. Рильський виявили зв'язок Запоріжжя з Коліївщиною. Новіші студії О. Гермайзе і М. Ткаченка (остання в Січового архіву) тільки потверджують участь запорізького товариства в Коліївщині.